

ТСБМ — Глумачальны слоўнік беларускай мовы: В 5-ці т. — Мінск, 1977-1983.

Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. — М., 1964-1973.

Л.П. Гнатюк, канд. філол. наук

ЗВУКОПИС ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ЯК ЯВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО МОВНОГО БАРОКО

Питання вдосконалення засобів мовної майстерності староукраїнських письменників, зокрема барокових, було і залишається для історії української літературної мови надзвичайно актуальним. Відомий російський лінгвіст Б.Ларін, рецензуючи свого часу “Нариси з історії української літературної мови” П.П.Плюща, слушно зауважував: ”В історії літературної мови є ... важлива тема, часто декларована, проте все ще зовсім майже не розроблена. Це – розкриття зростання мовної майстерності письменників, збагачення їх експресивних засобів у зв’язку з еволюцією поезики, вивчення мінливого співвідношення змісту й форми, не менш характерного для кожної епохи, ніж співвідношення свіжих народних і книжно-традиційних елементів”.¹

Дух філологічного пошуку, притаманний культурі бароко, пронизує літературну діяльність староукраїнських письменників кінця ХУІ – ХУІІІ ст. Особливо яскраво виявляється він у Г.Сковороди, творчість якого є кульмінацією українського бароко (за Ю.Шевельовим, Високим Бароко).² Не можна не погодитися з думкою Д.Чижевського про те, що динаміка, пристрасть до антитетики, яскрава метафорика у Г.Сковороди (додамо: а також образна система, символіка, емблематика) — “не лише принципи мовного вираження, а й водночас основні закони його мислення і передумови філософської й теологічної системи. Можливо, велич Сковороди й полягає саме в тому, що в нього форма і зміст... таким чудовим чином нерозривно поєднуються і проникають одне в одне”.³

Вираження небуденної думки в досконалій формі потребувало від видатного мислителя, як і від його попередників, експерименту зі словом, що часто мав вияв мовної гри, сумлінного добору й шліфування мовних засобів. Особливе місце серед них посідала звукова й ритмічна організація тексту, спрямована не лише на

творення відповідного образу, а й на загострення уваги читача чи слухача, пробудження його почуттів, асоціацій, емоцій. Г.Сковорода, який мав тонкий музикальний слух і музичну освіту, володів мистецтвом поліфонії і сам писав музику, надавав великого значення ритмомелодиці своїх віршованих і прозових творів.

Традиційним засобом поетичного барокового звукопису була лексична анафора. До неї вдавалися С.Почаський, Г.Бутович, Л.Баранович, В.Ясинський, А.Радивиловський, І.Величковський та ін. Г.Сковорода теж використовує лексичну анафору в Піснях 20-й і 23-й “Саду божественных псней”, а також у поезії “Quid est virtus”:

Трудно покорити гнѣв и прочіи страсты,

Трудно не отдать себе в плотяніи сласты,

Трудно от всѣхъ и туне снести укоризну,

Трудно оставить свою за Христа отчизну...(199)⁴.

Мистецтвом анафори майстерно володіли не лише староукраїнські барокові поети, а й прозаїки, зокрема письменники-полемісти Г.Смотрицький, К.Острозький, Х.Філалет, І.Вишенський та ін. Порівняймо, напр., вживання лексичної анафори в К.Острозького: “**Вспомн-те** вжды на день оный остатній, **вспомн-те** на нелицомрѣнаго судію, **вспомн-те** на страшные муки, на огонь неугасимый, на неусыпаемый, на тму кромшнюю, на скрежет зубный! **Вспомн-те** однак на свое сумнѣе, на свою повинность, на свое поволање, на свой стан! **Вспомн-те** навет на оные слова:” Бѣда свту от погоршеня! Бѣда тому, през кого погоршенье походит. **Вспомн-те**, яко много незличоныхъ душ за собою попровадите...” (УЛ 260-261).

Особливої вправності у використанні анафори й епіфори як яскравого фоностилістичного засобу досягнув І.Вишенський. Характерним для нього було поєднання двох анафор, причому анафоричними — з невеликими варіаціями — могли бути цілі конструкції у складі складнопідрядних речень з кількома підрядними. Такі синтаксичні анафори у поєднанні з кількома епіфорами зумовлюють і відповідну ритмічну організацію тексту: “**Видите ли**, яко от вас дух антихристов, хулнолживый и клеветный, **дышет**. **Видите ли**, яко лжете на патриарху, якобы неславно и непожиточно приехати мѣ и немудро в своем приездѣ собѣ поступовал. **Пытаю вас о том, который может быти мудрейший, пожиточнейший и славнейший, яко тот, который, да не убита будет нагло душа от**

разбойников, устережет. **Пытаю вас о том, который может быти мудр'йший и славн'йший и пожиточн'йший, як тот, который о злодах, да не украдено будет душевное богатство, ознаймил. Пытаю вас о том, который может быти мудр'йший, славн'йший и пожиточн'йший, як тот, который от волчего душегубства, яко бы ся скрыти и в зубы прелести не увязнути, научит. Видите ли, яко патриаршин приезд славный и пожиточный был и ест. Видите ли, яко патриарха не дурен, але премудр'йший от премудрых в'ка сего был и ест**” (Виш. 103-104).

Г.Сковорода продовжував ці традиції староукраїнських прозаїків. Анафорами й епіфорами в філософській прозі мислителя часто виступають слова і словосполучення на позначення ключових понять його філософського концепту:

“Закон Божій пребывает вов'ки, а человекскія преданія не везд· и не всегда.

Закон Божій есть райское древо, а преданіе — т'нь.

Закон Божій есть плод жизни, а преданіе — листвіе. **Закон Божій** есть Божіе в человек· сердце, а преданіе есть смоковный лист, часто покрывающей ехидну” (I 152-153);

“Но вот теб·, знай, что вов'ки не узнаеши ни одного от рода Божественнаго, поколь прежде не узнаеши самага себе. Вов'ки не здаешия пресельником с Авраамом. Вов'ки не поставиши куци твоя со Іаковом. Вов'ки не вселишия на м'ст· злачн· с Давидом. Вов'ки не поставит тебе в число Божіих людей Мойсей. Вов'ки не дождешия общаемых во Ісаиі царей, кормителей твоих” (I 209); **“Едино начало, а началная единость всю тварь предваряет: се угол! Создавшая плоть, и вселишаяся в ней: се угол! Ищезшей плоти пребывающая же: се угол!**” (II 153).

Виразній стилістичній меті підпорядковує Г.Сковорода використання звукових анафор, утворених внаслідок повтору різних форм того самого слова, а також префікса: **“Сей чист'йший, всемірний, вс'х в ков и народов всеобщій ум излил нам, как источник, вс· мудрости и художества”** (I 147); **“Сія одна есть премилосердная мати и премудрая путеводительница. Сія преблагая домостроительница несытому дарует много...”** (I 127).

Такий прийом теж не є новим у староукраїнському письменстві. До ампліфікації звукової префіксальної анафори, найчастіше в дієсловах, вдавався І.Вишенський, що надавало текстові своєрідної динаміки і ритміки: **“...уже пастыре нын'шний в'к**

выжити, **вы**роскошова**ти**, **вы**славитися, **вы**городитися, **вы**богатитися, **вы**мудритися умислили с**ут**” (Виш. 103); “...у православных з вры и мниманя **вы**крутити и **вы**вернути и **вы**лгати хочут” (Виш. 110); “Уже и вашу волю исполняют, во сл:д Скарги вс:гда трудятся, а **вы**трудити, **вы**просити, **вы**жебрати и **вы**плакати соб: у Скарги справедливости никакo же не могут” (Виш. 122).

Виразність художнього мовлення досягається у Г.Сковороди і шляхом використання спільнокореневих слів з різними префіксами: “...Библиа есть Пасха, проход, переход, исход и вход”(II 47); “О вране noctный! **Кайся**, **раскайся**, **окавайся**...” (II 86). Порівняймо подібний мовний прийом у панегіричній поезії середини ХУІІ ст.:

*Недоля наша, кто з смертю **з**доласт,
Кто отакій **дол** **одол**ть ей масть? (УП 81)*

Яскравим фоностилістичним засобом у Г.Сковороди є вживання в ролі анафори чи епіфори перших або других компонентів композитів, що посилює їх семантичне навантаження, створює відповідну семантичну домінанту, важливу для вираження цілісного філософського концепту мислителя: “Сіе **обогаща**ет, и не имать приложитися ему печаль в сердц: **благословеніе**, **благополучіе** и **благоразуміе** – все одно значит...”(I 363); “И как сам вожд их св:тел, так и род оный есть **благ**оумный, **благ**одуховный, **благ**оуханный, а жизнь их есть вот то-то: евдемонія, **благ**овоніе, **благ**овяніе...” (I 299); “Собери расточенные по пустыням св:цким, по **честолюбію**, по **сребролюбію**, по **сластолюбію** мысли твоя и вніди внутрь себе” (I 224); “Призри, пожалуй, на весь сей земній клуб и на весь б:дный род человекій. Видишь ли, коль мучительным и б:дственным ересей, раздоров, **суеврій**, **многоврій** и **разноврій** потопом волнуется, обуреваются, потопляется!” (II 150 – 151).

Не можна не звернути уваги на вишукану анафорично-епіфоричну гру компонентами композитів у поєднанні з одним із мотивувальних словосполучень: “Мір **су**етное точію **лице вры** носит листвіем проклятыя смоковницы..., **лицем р** или **лицев р**, **суев р** и **повапленная гробница**”(II 93).

Значно рідше у творах старouкраїнських барокових авторів трапляються алітерації й асонанси, вживані з метою посилення виразності тексту. Можна погодитися з С.Абрамовичем, який, звернувши увагу на фонетичну гру в польськомовних творах М.Смотрицького, передусім на рими й зумовлені ними асонанси,

вважав, що більш дбайлива звукова інструментовка – явище рідкісне⁵. Проте в поезії Г.Сковороди нерідко зустрічаємо алітерації, дібрані, як нам видається, свідомо з метою надання створюваному образу більшій виразності. У Пісні 1-й “Саду божественных п.сней” алітерація свистячих художньо увиразнює образ смерті:

О, смерть сія свята!..

Да смерть страстям и злым сластям

Живу теб· мой св·т” (I 60).

Зовсім інший настрій у цій поезії передано шляхом алітерації г:

Бои́тся наро́д сойти́ гни́ть во гроб,

Что́б не был посл·участный,

Гд· горит о́гнь неугасный” (I 60).

Ефектним засобом художньої виразності образів виступає алітерація шиплячих у фрагментах Пісні 8-ої і 27-ої згадуваної поетичної збірки:

А жа́жда жа́жет внутрь... (I 65);

Дух, ды́ша, свы́шшь благослови́т... (I 85).

В окремих рядках Пісні 9-ої, поезій “Мелодія” і “In Natalem IESU” переважають сонорні, що надає творам мелодійного, плавного звучання:

Так и мн· вольность одна есть нравна ... (I 66);

А луна знамену́ет с·нь мырских им·ний... (I 90);

О ночь нова, дивна, чудна,

Ясн·йшая св·тла полудня... (I 97).

Рідше алітерація як свідомий художній прийом зустрічається у філософській прозі мислителя: “*Вся тварь есть то плоть – разум·й: сплетенная плотька, склеенный п·сок, спл·енный прах...*” (II 153). Фонетична гра сполукою **пл** покликана в наведеному реченні, що виражає одне з основних концептуальних положень Г.Сковороди, активізувати, посилити асоціації, викликані ключовим словом філософії мислителя *плоть* на позначення всього видимого, тлінного, мінущого.

Трапляються в поезії мислителя і виразні асонанси:

Станте хором вси собором ... (I 62).

З явищами звукової епіфори, алітерацій і асонансів тісно пов’язане римування. Відомо, що Г.Сковорода, віддаючи данину традиції – багатоскладовому силабічному віршуванню, здійснив перехід до нової, силабо-тонічної системи з перехресним і парним римуванням, чоловічою і жіночою римою, здебільшого точною⁶.

Яскравою особливістю віршування мислителя є використання внутрішніх рим, завдяки чому поезії набувають багатоголосого звучання і чіткого ритму. У Піснях 1-й, 3-й, 4-й, 28-й “Саду божественных п-сней” автор вдається до “горизонтальних” внутрішніх рим:

*Блажен, о блажен, хто с самых пелен
Посвятил себе Христови... (I 60);
Все сладость разводит, на сердце не всходит
Разв· тому, естли кому... (I 60);
Ах ты, печаль, прочь отсель! Не безобразь красных сел.
Б· жи себ· в болота, в подземныи ворота! (I 62) і под.*

Особливий ефект досягається завдяки поєднанню “горизонтальних” внутрішніх рим і лексичних та синтаксичних анафор у Пісні 3-й:

*Всегда сей сад даст цв· ты, всегда сей сад даст плоды,
Всегда весною там цв· тет, и лист его не падет (I 62).*

Попарні “вертикальні” внутрішні рими засвідчені в Піснях 7-й, 11-й, 12-й, 16-й, 21-й, 24-й розглядуваної збірки:

*Кто ли мене разлучит от любви твоей?
Может ли мн· наскуचितь дивный пламень сей?
Пусть весь мир отб· жит!
Я буду в теб· жит, о Иисусе! (I 64) і под.*

Поєднання “вертикальних” і “горизонтальних” внутрішніх рим надає поліфонічного звучання і динамічної ритміки Пісні 30-й:

*Кто грусть во утроб· носит всегда,
Тот лежит во гроб; не жил никогда.
Ах, ут· ха и радость! О сердечная сладость!
Прямая ты жизнь.*

*Не красна долгою, но красна добротою,
Как п· снь, так и жизнь (I 89).*

Г. Сковорода, продовжуючи і розвиваючи традиції української філологічної барокової культури, уважно ставився до слова в його двоєдиній іпостасі, зумовленій поєднанням семантики і фонетичного оформлення. Звукопис мислителя має виразне стилістичне призначення і свідчить про його велику роботу над вдосконаленням своєї мовної майстерності, пошук відповідних форм — у тому числі звукових і ритмічних — для вираження динамічної думки.

¹Ларин Б.А. О новых лингвистических исследованиях // Вестник Ленинград. ун-та. — № 20: Секция истории языка и лит. — Вып. 4. — 1959. — С.139; ²Шерех Ю. Прологомена до вивчення мови та стилю Г.Сковороди // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя: Література. Мистецтво. Ідеології. — Т.3. — Харків, 1998. — С.382; ³Tschiżewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. — München, 1974. — S.28; ⁴Тут і далі покликання на тексти Г.Сковороди здійснено за виданням: Сковорода Г.С. Повне зібрання творів у 2-х т. — К., 1973. Римськими цифрами позначено том, арабськими — сторінку; ⁵Абрамович С.Д. Мелетій Смотрицький та проблеми філологічної культури бароко // Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — К., 1984. — С.160; ⁶Сидоренко Г.К. Віршування в українській літературі. — К., 1962. — С.46-47.

Список умовних скорочень

Виш. — Вишеський І. Твори. — К., 1959.

УЛ — Українська література XIV—XVI ст. — К., 1988.

УП — Українська поезія середини XVII ст./ Упорядн. В.І.Крекотень, М.М.Сулима. — К., 1992.

Н.І. Білан, асп.

СПАДКОЄМНІ МОВНІ ТРАДИЦІЇ У ПРИРОДНИХ ТЕКСТАХ ДУХІВНИЦЬ XVIII СТ. (З ІСТОРІЇ РУКОПИСНОЇ ПАМ'ЯТКИ)

Стилетвірні мовні особливості заповітів формувалися упродовж різних історичних періодів у житті народу у взаємозв'язку з виразовими набутками у формулярі офіційно-ділової документації, як і приватно-відомчої. Контекстуальне порівняння з купчими та дільчими записами, що найближче прилягають до заповітного жанру, засвідчує явну перевагу перших з огляду на мовні узагальнення і ширшу тематичну палітру у викладовій частині. Разом з тим слов'янізація охопила чимало клаузул у багатьох духівницях старшини і духовенства.

Пропонована увазі читача “духовниця” становить чи не найяскравіший жанровий взорець, який переріс, з огляду на мову та стильові особливості, рамки сухого документа у своєрідну сповідь мудрої, набутої досвідом людини-воїна, який побував у численних військових походах, спивши чашу нелегких випробувань. Як свідчить папір і каліграфічний скоропис, документ являє собою автентичну копію XIX ст. Пам'ятка виявлена у фондах II відділу Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського з